

**ƏCNƏBİ MÜƏLLİFLƏR ELEKTRON
KİTABXANALAR HAQQINDA****N.N.İSMAYILOVA**
Bakı Dövlət Universiteti

Müasir dövrdə sənaye cəmiyyətindən informasiya cəmiyyətinə keçid bir çox xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Bu xüsusiyyətlərdən biri də informasiya və biliyin inkişafın əsas faktorlarından birinə və strukturlaşdırıcı sosial faktora çevrilməsidir. Məhz informasiya və biliyin təsiri altında iqtisadi fəaliyyətin formaları və sosial münasibətlər dəyişir. Gələcəyin bu strateji resursunun qorunması, inkişafı və rəşadətli istifadəsi istənilən cəmiyyət və dövlət üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Bəşəriyyətin inkişafının bugünkü mərhələsinin fərqləndirici xüsusiyyəti bilik və informasiyanın təkcə ənənəvi çap formasında deyil, həm də elektron (rəqəmli) formada təqdim olunmasıdır. Bu isə öz növbəsində informasiyanı başqa yeni formada yaratmağa, mühafizə və istifadə etməyə imkan verir. Üstəlik, informasiya kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı nəticəsində müasir informasiya resurslarının böyük əksəriyyəti dərhal elektron formada yaradılır [1].

Elm, mədəniyyət və təhsilin informasiya ilə təminatının daha perspektivli üsullarından biri elektron kitabxanalardan istifadə olunmasıdır. Elektron (rəqəmli) kitabxanaların formalaşdırılmasına dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində XX əsrin 90-cı illərinin ortalarında başlanmış və bu proses hazırda geniş yayılmışdır. Bir çox kitabxanalarda çap və digər fiziki daşıyıcılardan elektron resurslara sürətli keçid baş verir. Bununla belə, ənənəvi fondları və elektron xidməti ilə seçilən hibrid kitabxanalar üstün mövqeyini qorumaqdadır.

Elmi ədəbiyyatda elektron kitabxanalara müxtəlif təriflər verilsə də, hələlik hamı tərəfindən qəbul edilmiş vahid tərif yoxdur. Bir çox hallarda elektron kitabxana deyərəkən “rəqəmli, kompüter və şəbəkə texnologiyası əsasında təqdim olunan, kitabxanaların ənənəvi funksiyaya və xidmətlərini təkrarlayan bir və ya daha çox xidmətlər başa düşülür” [2, 884]. S.Şvarts qeyd edir ki, rəqəmli kitabxana sadəcə resurslar, onları idarə edən texniki vasitələr və proqram təminatı deyil, həmçinin istifadəçilər üçün xidmətlər toplusudur [3, 22].

Kitabxana işi mütəxəssisləri və alimlər elektron resurslardan istifadənin bir çox üstünlüklərini vurğulayırlar: informasiya mənbələrinin müxtəlif formatları vahid şərtlər altında qorunur; ayrı-ayrı informasiya daşıyıcıları, onları qoruyan institutlar və müxtəlif repozitari növləri arasındakı sərhədlər

aradan qalxır; kitablar, əlyazmalar, jurnallar və digər məhsullar istifadəçilərin eyni maşınlarla işlədiyi bit və baytlar formasında təqdim olunur; onların hamısına şəbəkədən daxil olmaq olar.

Elektron kitabxanaların yaradılmasının əsas məqsədləri informasiya xidmətinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, informasiya xidmətləri nomenklaturasının, istənilən növ və mövzulu informasiyadan istifadənin genişləndirilməsi, elektron resurslara keçid zamanı istifadəçilərin sayının artırılmasıdır. Sonuncu aşağıdakı üsullar vasitəsilə həyata keçirilir:

- İstənilən növ informasiyadan istifadənin təmin olunması;
- Müxtəlif kolleksiya və fondlarda olan materiallara, o cümlədən aztirajlı və unikal nəşrlərə növ və mövzu məhdudiyyəti olmadan, milli sərhədlər və müəssisə mənsubiyyəti nəzərə alınmadan istifadənin təmin olunması;
- İnformasiya ötürücüləri və alıcılarının dairəsinin (o cümlədən kitabxana cəmiyyətindən kənarında) genişləndirilməsi;
- Fiziki və ya sosial əngəlli istifadəçilərin informasiya almasına məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması;
- İnformasiyanın istənilən yerə, o cümlədən iş masasına və ya evə çatdırılması imkanlarının genişləndirilməsi;
- İnformasiyaya müraciət və onun alınma vaxtına məhdudiyyətlərin ləğvi hər gün sutkada 24 saat iş.

Kitabxanaçılıq təcrübəsində elektron kitabxanaların bir neçə növünə təsadüf olunur:

- müxtəlif istifadəçi qrupları (məsələn, uşaqlar və ya sonuncu kurs tələbələri) üçün nəzərdə tutulanlar;
- coğrafi prinsipə (ayrı-ayrı əyalətlər, şəhərlər, kəndlər və s.) əsaslananlar;
- sahəvi xarakterli (məs.: tibbi, riyazi və s.);
- konkret məzmun tipi ilə bağlı (məsələn, dissertasiyalar, səs yazıları və s.) [4].

Elektron kitabxanaların potensialı böyükdür. Zaman keçdikcə o, bir-biri ilə əlaqəli olan dünyanın bütün kitabxanalarını əhatə edə bilər. Öz imkanlarını reallaşdırmaq üçün rəqəmlı kitabxanalar ənənəvi kitabxanaların çap fondlarına nisbətən istifadəçilərin daha asan və sürətlə daxil ola biləcəyi geniş fondlar yaratmalıdırlar.

Elektron kitabxanalar aşağıda sadalayacağımız əsas tələblərə cavab verməlidir:

- Elmi-tədqiqat, təhsil və ünsiyyət üçün tam və mükəmməl ehtiyatlar fonduna malik olmalıdır;
- Bu fondu istifadəçilərin bütün qruplarına (həm gənc, həm də təcrübəli istifadəçilərə) istifadə etməlidir;

- Fondu peşəkarlar idarə etməli, onlar öz vəzifələrinə dünyanın intellektual və mədəni irsinin bələdçisi kimi yanaşmalıdırlar [5].

Bu vəzifələri həyata keçirmək üçün kitabxanaların fundamental transformasiyası zəruridir.

Elektron kitabxanaların komplektləşdirilməsi

Elektron kitabxanaların komplektləşdirilməsinin əsas problemləri sırasına bunlar da aid edilir:

a) Komplektləşmənin funksiyasına elektron mühitin təsiri.

Mütəxəssislər diqqəti son illər elektron materialların buraxılışının sürətlə artmasına yönəldirlər. Belə ki, 2005-ci ildən bu yana ABŞ-da 2-3 milyard dollarlıq elektron kitab satılıb, onların oxucularının sayı isə 26 milyon nəfərə çatıb [2]. ABŞ-ın Elmi Kitabxanalar Assosiasiyasının məlumatına görə, 2001-ci ildə bu qurumun üzvləri elektron materialların əldə edilməsi üçün 132 mln. dollardan çox və ya komplektləşmə üçün öz büdcələrinin 16 %-ni sərf etmişlər [5].

ABŞ mətbuatı ənənəvi nəşriyyat işinin böhranından bəhs edir. Bu, özünü satış və tirajın kəskin aşağı düşməsində göstərir. Kardinal dəyişikliklər əsasən elektron jurnalların buraxılışı işi ilə əlaqədardır: bir çox nəşirlər sürətlə çap və elektron versiyaların paralel buraxılışına, bəziləri isə bütünlüklə elektron formata keçirlər. Bununla belə, bir sıra ölkələrdə kağız nəşrlərin buraxılışı hələ də yüksək səviyyədə qalmaqdadır və kitabxana oxucularının əksəriyyəti məhz çap formalarına müraciət edirlər. Nəticədə informasiya mühitinin indiki inkişaf mərhələsində kitabxanalar hələlik hibrid dövründə qalmaqdadırlar və bu balanslaşdırma hələ bir neçə il davam edəcək.

Elektron kitabxanaların formalaşması komplektləşmə ilə əlaqədar proseslərin dəyişməsinə gətirib çıxarır: materialların sifarişi və ödənişi elektron formada həyata keçirilir, elektron resursların keyfiyyətinə nəzarət metodları işlənib hazırlanır. Göstərilən məsələlər İFLA fondlarının komplektləşməsi və inkişafı bölməsinin diqqət mərkəzindədir; o cümlədən fondların inkişaf siyasəti haqqında elektron mühitdə informasiya yerləşdirilməsi, yeni şərtlərdə fondların inkişafı və komplektləşməsi şöbələrinin təşkilati strukturunun dəyişdirilməsi üzrə seminarlar keçirilir.

b) Elektron resurslara məcburi nüsxə haqqında qanunvericiliyin genişləndirilməsi.

Məcburi nüsxə haqqında qanunvericiliyin müasirləşdirilməsi üzrə işlər davam etdirilir. Məqsəd onun elektron resurslarda yayılmasıdır. 2003-cü ildə Böyük Britaniyada uzun illər aparılan işdən sonra "Məcburi nüsxənin kitabxanalara çatdırılması haqqında" qanun qəbul edildi. 1 fevral 2004-cü ildən qüvvəyə minən qanuna əsasən, Böyük Britaniyada məcburi nüsxənin çatdırılması öhdəliyi çap məhsulunu nəşr etmiş şəxsin üzərinə qoyulurdu.

İstisna yalnız səs yazılarına və filmlərə aiddir – onlar əvvəllər olduğu kimi, könüllü razılıq əsasında çətdiriləcəq. Qanun nazirə muxtar və onlayn nəşrlərin, həmçinin işə başlamaq üçün zəruri olan müvafiq kompüter proqramlarının çətdirilməsi qaydalarını müəyyənləşdirmək səlahiyyəti verirdi. Nazir həmçinin Böyük Britaniyada çap olunmuş işlərin tanınması qaydalarını müəyyənləşdirir.

“Məcburi nüsxənin kitabxanalara çətdirilməsi haqqında” 2003-cü il qanunu “Müəllif hüquqları və patentlər haqqında” qanuna (1988) və “Müəllif hüquqları və verilənlər bazası ilə əlaqədar hüquqlar haqqında” Qaydalara (1997) dəyişikliklər edilməsinə səbəb oldu. Bu dəyişikliklər kitabxanalara internetdən material toplamaq hüququ verdi.

2003-cü il qanununun qəbul edilməsi ərəfəsində yaradılmış Məcburi nüsxə üzrə İctimai Komitə üç istiqamətdə fəaliyyət göstərir: avtonom elektron nəşrlərin çətdirilməsi üzrə təkliflər hazırlayır; Böyük Britaniyanın nəşrləri və kitabxanaları üçün məqbul olan onlayn nəşrlər məfhumunu təyin edir; akademik elmi nəşrlərin könüllü çətdirilməsi sxemini hazırlayır. Komitə həmçinin Böyük Britaniyanın veb-ərxivləşməsinə həyata keçirən Konsorsiumun fəaliyyətinin monitorinqini aparır.

Britaniyalı mütəxəssislər 2003-cü il qanununu rəqəmsal mühitin problemlərinin qanunvericilik həlli sahəsində tarixi hadisə sayırlar. Artıq Böyük Britaniyanın nəşr olunmuş milli irsinin formatından asılı olmayaraq toplanması və əbədi qorunması üçün aydın “yol xəritəsi” mövcuddur [6].

c) Rəqəmsallaşdırma: prinsipləri və təşkili.

Dünyanın qiymətli və nadir materiallara malik bir çox milli və nəhəng elmi kitabxanaları bu materialların qorunması və onlara çıxışın genişləndirilməsi üçün irimiqyaslı rəqəmsallaşdırma proqramları həyata keçirirlər. Amma rəqəmsallaşdırma çox zəhmət tələb edən və bahalı iş olduğundan, kommərsiya təşkilatlarından asılı vəziyyət yaradır.

Rəqəmsallaşdırma prinsiplərini təyin edərəkən kitabxanalar missiya və vəzifələri əsas götürürlər. Bunlar milli və bəşəri, dil və mövzu prinsipləri də ola bilər. Bu iş o qədər çox vəsait və vaxt tələb edir ki, artıq Avropa kitabxanaları pula və vaxta qənaət yolları axtarırlar. Daha radikal qərar bu işə görə məsuliyyətin kitabxanalar arasında bölüşdürülməsi olardı.

d) Elektron nəşrlərin qorunması.

Elmi biliklərin qorunması kitabxanaların ənənəvi funksiyası olmuşdur. Çap mühitində nəşrlər öz işlərinin qorunması sarıdan narahat deyildilər - bu işi kitabxanalar görürdü. Elektron mühitdə qoruma funksiyası tədricən nəşrlərə keçir. Əcnəbi mütəxəssislərin fikrincə, kitabxanalar öz missiyalarını bərpa etməli və qorunmalıdırlar.

Bu istiqamətdə vacib addım 2002-ci ildə İFLA və Beynəlxalq Naşirlər Assosiasiyası arasında imzalanmış «Dünyanın yaddaşının müddətsiz qorunması: arxivləşdirmə və rəqəmli informasiyanın qorunması haqqında birgə bəyanat» oldu. Orada deyilirdi ki, nəşirlər öz nəşrlərinin arxivləşdirilməsini iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun olana qədər davam etdirəcəklər, amma uzunmüddətli arxivləşdirmə üçün məsuliyyəti nəşirlərlə müvafiq saziş əsasında kitabxanaların üzərinə qoymaq daha yaxşı olardı.

Bəzi ölkələrdə bu ideya artıq reallaşdırılır. Məsələn, 2002-ci ildə Niderland Milli (Kral) Kitabxanası ilə «Elsevier Science» nəşriyyatı arasında imzalanan sazişə əsasən, kitabxana nəşriyyatın 1500 elektron jurnalının rəsmi rəqəmli saxlanma yeri funksiyasını öz üzərinə götürmüşdür.

Elektron kitabxanalarda müəlliflik hüququ

Elektron daşıyıcıların sayı artdıqca, kitabxanaçılar müəlliflik hüququ və rəqəmsal informasiyaya münasibətdə digər intellektual mülkiyyət hüquqları ilə tez-tez rastlaşırlar. Elektron dünyada müəlliflik hüququ fəlsəfəsinin özü şübhə altına alınır: onun əsas prinsiplərinə yenidən baxılması təklifləri səslənir. Əsas çətinlik ondan ibarətdir ki, fərdi (qurucuların, hüquq sahiblərinin) və ictimai (istifadəçilərin, cəmiyyətin) maraqları balanslaşdırılsın. Öz bazar potensialı üçün təhlükədən qorxan qurucular texnoloji vasitələrin köməyi ilə istifadəyə nəzarət edir və əhəmiyyətli məhdudiyətlər tətbiq edirlər. Təbii ki, ictimai maraqları ənənəvi olaraq kitabxana müdafiə edir. Çünki o, «mədəni ekosistemin dəstəklənməsi» uğrunda mübarizənin avanqardıdır [7].

Müəllif hüququ milli qanunvericiliklə tənzimlənir. Hazırda bütün ölkələrdə ona yenidən baxılır və təzələnir, qlobal informasiya bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılır. İlk yenilənən qanunlardan biri ABŞ-ın «Rəqəmsal minillikdə müəllif hüququ haqqında» qanunudur.

Avropa İttifaqı ölkələrində müəllif hüququ haqqında qanunların harmonizasiyasına və fəaliyyətdə olan normaların elektron nəşrlərə tətbiqinə səylər göstərilir. Belə ki, 2001-ci ildə Avropa İttifaqının müəllif hüququ haqqında Direktivi qəbul olunmuşdur. Bu sənədə uyğun olaraq Böyük Britaniya, Almaniya, Yunanıstan və İtaliya öz qanunvericiliklərinə dəyişikliklər etmişlər. Hərçənd K.Loffman hesab edir ki, yaxın gələcəkdə Avropa ölkələrinin müəllif hüququ haqqında qanunvericiliklərindəki əhəmiyyətli fərqlərin aradan qaldırılması perspektivi görünür [8].

Rəqəmsal və digər nəşrlərə münasibətdə müəllif hüququna dair vəziyyətlə bağlı rəylər dünyanın müxtəlif ölkələrində oxşardır: istənilən materialın istifadəsi üçün hüquq sahibinin icazəsi mütləqdir - təbii ki, «vicdanlı istifadə» istisna olmaqla [6]. Ancaq bu halda da çətinliklər ortaya çıxır. Birincisi, «vicdanlı istifadə» məfhumu ilə bağlı hələ də mübahisələr var. İkincisi, rəqəmsal materialların pirat köçürülməsinə qarşı durmağa çalışan bəzi nəşirlər

köçürməyə mane olan proqramlar - texnoloji müdafiə vasitələri tətbiq edirlər. K.Loffmanın fikrincə, bu çox kobud üsuldur. Çünki piratlığın qarşısını almaqla yanaşı, «vicdanlı istifadə» üçün köçürməyə də imkan vermir [8]. Qanunvericilərin vəzifələrindən biri qanunsuz köçürmələrdən müdafiəni «vicdanlı istifadə»yə mane olmayacaq səviyyədə möhkəmləndirməkdir.

Bu kontekstdə Ş.Urs da maraqlı təkliflə çıxış etmişdir. Onun fikrincə, elmi işlərə və əyləncə xarakterli işlərə müəllif hüququ məsələlərini bir-birindən ayırmağın vaxtı gəlmişdir. Elmi işlərə münasibətdə iqtisadi amillərdən daha çox mənəvi amillərə üstünlük vermək lazımdır. Çünki onlar bəşəriyyətin intellektual irsinin bir hissəsini təşkil edir, cəmiyyət tərəfindən dəstəklənilir. Ona görə də müəllif hüququndan doğan məhdudiyətlərdən azad edilməlidirlər [7].

ƏDƏBİYYAT

1. Армс Вильям. Электронные библиотеки. – ПИК ВИНТИ, 2001. 274 с. Пер с англ. Arms, William. *Digital Libraries*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 2000. - 287 p.

2. Tomer C. *Digital libraries in public libraries* / C. Tomer // *Encyclopedia of library and information science*. – 2nd ed. – Vol. 2. – New York; Basel, 2003. – P. 884–891.

3. Moyo L. *Electronic libraries and the emergence of new service paradigms* / L. Moyo // *The electronic libraries*. – 2004. – Vol. 22, № 3. – P. 220–230

4. Shiri A. *Digital library research: current developments and trends* / A. Shiri // *Library review*. – 2003. – Vol. 52, № 5. – P. 198–202.

5. Marcum D. *Requirements for the future digital library* / D. Marcum // *The journal of academic librarianship*. – 2003. – Vol. 29, № 5. – P. 276–279.

6. Field C. *Securing digital legal deposit in the UK: the Legal deposit libraries act 2003* / C. Field // *Ibid.* – P. 87–100.

7. Urs S. *Copyright, academic research and libraries: balancing the rights of stakeholders in the digital age* / S. Urs // *Program: electronic library and information systems*. – 2004. – Vol. 38, № 3. – P. 201–207.

8. Лоффман К. Электронные публикации: изъятие из закона об авторском праве в электронных публикациях и технологические меры защиты: вызов для законодателей / К. Лоффман // *Новости Рос. комитета ИФЛА*. – 2004. – № 53. – С. 5–9.

**ОБ ЭЛЕКТРОННЫХ БИБЛИОТЕКАХ
ЗАРУБЕЖНЫХ АВТОРОВ**

Н.Н. ИСМАЙЛОВА

РЕЗЮМЕ

В статье затронуты вопросы относительно электронных библиотек и их комплектовании, а также проблемы с авторскими правами. В этом контексте были проанализированы мнения зарубежных авторов и изучен опыт передовых государств. Эти мнения и опыт представляют большое значение для Азербайджана, только вступающего на этап информационного общества, и его библиотек.

**THE FOREIGN AUTHORS ABOUT
ELECTRONIC LIBRARIES**

N.N. ISMAYILOVA

SUMMARY

The article covers the common issues about the electronic libraries, their acquisition and copyright problems. In this context, the views of foreign authors are cited and the experiences of advanced countries have been analyzed. These experiences and views are of great importance for Azerbaijan and its libraries.